

SANDTRÄSK - DEN DELADE BYN

Av Håkan Alsterlind, Luleå, f.d. sandträskare.

Fortfarande är Sandträsk förknippat med död och elände för många norrbottningar. Hit anlände decennium efter decennium TBC-patienter väl medvetna om sjukdomens farlighet. Lungsoten eller storhostan som den också kallades var inte att leka med. Prognoserna var inte gynnsamma för alla, speciellt före PAHsens intåg på sanatorierna. Den bästa tillgängliga medicinen ansågs länge vara: vila, solljus och proteiner. En medicin som även idag verkar vara på modet.

För oss ungar som växte upp på sanatoriesidan på 40- och 50-talen var dessa frågor endast perifert intressanta. För våra kompisar på andra sidan sjön var läget något annorlunda. Inte alla fick göra utflykter till vår sida för sina föräldrar. TBC-skräcken var ett faktum, trots att många av deras föräldrar arbetade på sanatoriet och torde ha varit insatta i hur sjukdomen spreds.

Artikelförfattaren stolt avvaktande utan skyddsutrustning vid sin nypumpade cykel på storgatan på sanatoriesidan sent 40-tal, reflekterande över stillhetens magi.

Det var inte så lätt att locka kompisarna till besök, det gällde i stället att ta vara på dem som bodde på vår sida - och vi var inte många! Antalet varierade inte nämnvärt under åren, kanske 10-15 i olika åldrar. I min egen ålder var vi under långa tider inte fler än 4-6. Det är ingen överdrift att säga att alla behövdes vid de tillfällen då det skulle lekas. Spela fotboll var t.ex. inte att tänka på, då var det bara att kasta sig

på hojen och hoja över till andrasidan och försöka dra ihop ett gäng och börja dela upp - som dåtidens managements-filosofi kallades - och utan vuxnas medverkan. Trots att nu båda sidorna medverkade var det inte självklart att "materialet" räckte till. Att vara bänkad som det numera heter fanns inte i sinnevärlden, det räckte att man något så när kunde förflytta sig över stubbåkern för att få vara med i gänget. Alla behövdes. Visade det sig att ena laget var överlägset gjordes en ny delning. Vi bytte Pelle mot Harry, och som bonus fick vi även Nisse, då det gick en Harry mot en Pelle plus en Nisse. Ofta fick Nisse spela back med klara order att stå still för att inte skapa för stor oreda. Skulle han få för sig att göra ett utfall uppmanades han genast att sparka bort bollen och

inte börja dribbla. Hans uppgift var mera att utgöra ett fysiskt hinder i motståndarens framfart än att tänka och agera taktiskt.

Eftersom ingen organiserad fotbollsträning förekom, varken fysisk eller mental, varierade orken rätt kraftigt bland oss entusiaster, och då en match ofta inte hade någon tidsbegränsning blev följden att vi måste ta en eller flera pauser, inte för att stretcha eller bli peppade av typen ”kom igen gubbar” utan för att kasta sig på första bästa blåbärstuva för att stilla hungern. Vattenflaskor, sportdryck eller andra ”opiater” var sällsynta. Hittade man en vattenslang i närheten ställde man sig i ledet och drack. Drack man för sakta hörde grymtningar bak i ledet, hade man fel teknik att fånga vattenstrålen med munnen kunde man få sin manlighet ifrågasatt. Språkbruket var rakt och lätt att tolka.

Ibland gick ryktet om att det var match på stubbåkern ända ner till Granberget. Hade vi tur var det några som antog utmaningen, och helt plötsligt dök det upp en eller flera tungviktare söderifrån med den klara målsättningen att visa var skåpet skulle stå. Nu blev det delning igen, nu mer komplicerad eftersom granbergarna tillhörde en annan liga. Ofta var de välkomna. Samtidigt var det svårt att veta deras dagsform och hur utmattade de var efter en 5 km:s cykeltur på osladdad grusväg i motlut. Färgen på kinderna och andningens hastighet utgjorde ofta de enda tecknen på hur deras attraktionskraft var. Hade någon av dem skor som ingav respekt kunde också detta påverka deras ställning i hackordningen. Skulle han eller de dessutom ha med sig en fotboll som tydligt utstrålade ”relativt ny” med hela sömmar utan att man såg innerblåsan, ja, då hade man bra förhandlingsläge.

Hela fotbollar var en bristvara. Det var läderbollar av olika kvalitet, men oavsett kvalitet hade de egenskapen att suga upp vatten till den milda grad att vikten ökade oroväckande och hastigt. Efter ett riktigt slagregn undvek man att nicka. En nick med båda fötterna kvar i backen var en hissande upplevelse, efter en riktig fullträff blev man osäker vad som var fram och bak, då gällde det att snabbt byta spelsystem från full fart fram och full fart bakåt till ett mera stillastående upplägg och övergå till att kommentera vad som tycktes ske på plan för att vinna tid att få ordning på synfältet.

På den tiden förstod man inte att det var OK att ramla så fort man blev tacklad eller ”skadad” och skrika ut sin smärta i dammet. Visade man ett sådant beteende var man förlorad och hamnade långt ner på transferlistan vid nästa delning. Det gällde att stå pall. En missad boll till förmån för motståndarens smalben kunde alltid användas när hämnden var ljuv.

För några år sedan såldes ett hus i Sandträsk som kallades Sänkan. Det skulle nu bli ett härbärge för utländska bärplockare. För oss som växte upp på 50-talet på sanatoriesidan kallades huset för underläkarbostaden. Den var, som det låter,

bostad för de underläkare som kom och gick med täta intervall med - eller utan familj. För oss ungar var det också ett spännande tillhåll.

Här kom vi den vida världen närmare. Det var här vi fick kontakt med de nya namnen från de fjärran länderna: Island, Ungern, Tyskland, Österrike, Polen... Namn som Zlebahei, Pap, Schornack, Orth, Wildt, Rajaolajd, Vigmo, Brandt, Schäufole... I många fall var det unga familjer med barn. Spännande tyckte vi. Språk som vi inte förstod. Ingen hemspråksundervisning eller andra integrationsmanövrar förekom. Nyfikenheten och suget efter äventyr överbryggade de flesta språkliga hinder.

Zsolt Pap, då 1956, kanske 11-12 år införde knäpffotbollen till Sandträsk. Genom Zsolt blev vi också insatta i det ungerska fotbollslandslaget med namn som Puskas, den målfarlige centern, och fick höra berättelser om ungerrevolten. Berättelser som vida överträffade Windy och Salasso eller King vid gränspolisens äventyr, som vi köpte hos Pangjakob på Panget. Det var en spännande tid i Sandträsk och troligtvis även i Harads, då Zsolts äldre bror Huba - en framåt och orädd tonåring med internationell framtoning - några år senare kunde ses sida vid sida med provinsialläkare Oras dotter Reet i Harads. Huruvida andra skönheter från Harads kunde ses i hans skugga är fortfarande höljt i dunkel.

Men Sandträsk var också ett segregerat samhälle, inte bara genom att vara en delad by utan också att på vår sida bodde man segregerat. Underläkarna i ett hus. Sjuksköterskor i ett hus. Sjukvårdsbiträden för sig i ett hus. Vaktmästarna... Ju högre social ställning ju längre bort från centrum bodde du. Du bodde inte bara segregerad, du åt segregerat om du var anställd och intog din mat på sanatoriet. Läkare och högre chefer i egen matsal, sjuksköterskor i sin, osv... Följaktligen bodde överläkaren mest avskilt med vackraste utsikten och med eget kallbadhus bortom all insyn. I överläkarbostaden bodde Carl Ryde med sin fru Ingegerd och tre döttrar, de höll sig på sin kant - döttrarna alltså - dem såg man inte så ofta. Social vandring över gränserna var otänkbart, man visste sin plats i hackordningen!

Huruvida lyckan var jämnt fördelad eller också den segregerad var säkerligen ett ämne för byskvallret, men det var inget vi ungar reflekterade över. Viktigare var att glädjas över fiskelyckan som ibland stod en bi, eller längtan till nästa söndagsfilm med Errol Flynn. Det visades film på sanatoriet för både patienter, personal och övriga i nejdén. Dessvärre var det sällan filmer med Errol Flynn eller andra idoler som visades. Det var svårt att förstå varför Doris Day eller Gene Kelly så ofta skulle förekomma. Man fick vänta alldeles för länge på kåbojs- och indianfilmer, det var ju de som var riktiga filmer som gav livet en mening. Först senare förstod jag att den som var ansvarig för valet av film var en kvinna i 50 - årsåldern utan barn och utan förståelse för sandträskkungdomarnas genuina behov av nutidsorientering. I dag skulle man säga, att hon var

kulturellt intresserad, gärna Glada Änkan på scen i Riksteaterns regi. Tur nog så hängde hon upp affischen för kommande film i ett särskilt glasskåp långt i förväg, så det fanns gott om tid att stå och drömma framför Errol eller John Wayne. Händet inget särskilt på byn fanns alltid möjlighet att gå till skåpet och ladda med lite energi. Hade man tur var det någon annan som fastnat där och då kunde man utbyta lite idéer om hur bra filmen kunde tänkas vara. Verkade det vara en kärleksfilm på gång blev samtalet ofta begränsat och oinspirerat, då hade man ett ärende att uträtta och måste snabbt dra vidare. Var Åsa-Nisse i skåpet, då var det ofta fullsatt och diskussionerna var livliga. Åsa-Nisse var populärare än Errol - dessvärre tyckte åtminstone jag.

För dem som var lyckliga innehavare av en radioapparat var sökandet efter Radio Luxemburg på mellanvåg 208 m. ett stadigt äventyr. Här gällde det att vara uppfinningsrik med antennens position, man kunde aldrig i förväg veta om elementet eller fönsterhaken skulle bli kvällens fullträff och därmed minimera bruset, så att man av och till kunde hänga med i poplåten. Hade man riktigt tur kunde man klarlägga vem som sjöng. Det var ett evigt sökande efter det maximala ljudet men snart förstod man att det där med atmosfäriska störningar fick man leva med och drabbade alla lika, åtminstone oss som bodde så långt bort från den europeiska civilisationen.

Behovet av lekkamrater förändras ju som bekant med åren, från byte av hinkar och spadar till lånande av kam, som var dåtidens sms att indikera, att intresse för andra könet förelåg. Hade man tillgång till stövlar som kunde vikas ner, kunde budskapet ytterligare skärpas genom att namnet på älsklingen skrevs på den nedvikta textilklädda insidan, men då skulle man nog vara modig. I det flesta fall var det Tommy eller Elvis som gällde. Sambanden mellan kammens plast eller metall och tänder och hormonernas störtfloder är idag svåra att förstå, men det viktigaste var att det fungerade, trots att en del kammade noll. Eller var det så att kammens rörelse i hårsvallet skapade den elektricitet som fick håret att resa på sig och därmed känslan av stort välbehag, och inte tron att just för att älsklingen tagit i - eller förvarat kammen i sin snäva kjol varit avgörande för den närhet och kraft som kamutbytet gav?

Troligtvis var denna variant av flirt föregångare till dagens healing. Det är möjligt att vi sandträskare, som trodde så stenhårt på kammar, var semishamaner utan att vi riktigt kunde förstå detta. När jag nu tänker tillbaka på dessa händelser framstår dagens underverk med handpåläggning, heta stenar, liggande på spikmatta som en naturlig utveckling från tiden i Sandträsk. Shaman börjar ju faktiskt på S. Även semishaman börjar på S.

Det var ont om tjejer på båda sidor, eller som det heter på ett politiskt korrekt språk: det fanns fler pojkar i byn i mitten av 50-talet. Tur nog bestämdes att de läshungriga ungdomarna från Lakaträsk skulle gå i 7:an i Sandträsk skola, oklart

dock vilka som skulle berikas. Huruvida detta beslut att bussa lakaträskarna söderut längs stambanan till Sandträsk berodde på bristen på tjejer i Sandträsk med omnejd är inte klarlagt, men vi killar gladdes väldigt, då merparten av lakaträskarna visade sig vara tjejer, och av någon outgrundlig anledning var de mer öppna till sinnet för tonårsäventyr än intresserade av ormbunkar och gulsåpa. Det var härliga tider!

Behovet av kam för att snärja tjejerna i bygden torde idag vara minimalt, då det knappt finns några barn i byn numera. Händelsevis såg jag för någon tid sedan att gulsåpa florerade. Skolan är nerlagd sedan länge och bussandet av lakaträskare upphörde i samband med enhetsskolans högstadium lokaliserades till Harads i slutet på 50-talet.

Av dem som i dag bor i Sandträsk är flertalet pensionärer och tycks ha andra behov än kammar som elektrifierar. Nästan alla, som idag bor i byn, bor på andra sidan, där de flesta husen faktiskt finns kvar, medan sanatoriesidans husbestånd är mera varierande från rena ruiner till Sveriges vackraste hus.

Tiderna förändras och vi med dem, men minnen består.

TORPARGLIMTAR

Av Inge Bäckström, Harads

Mången stuga ute i skogarna kring förra sekelskiftet bestod av kök = ”vardagsrum” och en kammare.

En pastorsadjunkt blev kallad att hålla ett möte i en by i Västerbottens inland. Man ordnade logi hos ett torparpar. Men inte fick en ”fin man” äta och bo i

köket, där det kanske hängde blöta vadmalsbyxor på tork. Det minst kantstötta porslinet fanns i kommoden i kammaren. Tvättfat, kanna och nattkärl. Där fick han närande köttsoffa serverad i handfatet och mjölk i den tillhörande kannan.

Efter hemkomsten sa han:

”Jag var faktiskt glad att jag inte fick någon efterrätt!”

Härikring, 20-tal.

Dotter kommer plötsligt hem till torpet med en synnerligen prydlig man – stärkskjorta, kavaj, slips och tangorabatt. Gumman blir rent ut förskräckt och utbrister: ”Herre jemine, heven karln ini kåmarn!”